

FATMA ÂLİYE VE REFET ROMANI

Muammer GÜRBÜZ*

Roman alanında ilk kadın yazarlardan birisi olan Fatma Âliye Hanım, devlet adamı, hukukçu ve tarihçi Ahmed Cevdet Paşa'nın kızıdır.¹

Eğitimine özen gösterilen ve özel hocalardan ders alan yazar, Fransızca'sını geliştirerek Alexandre Dumas ve Eugene Sue gibi yazarların eserlerini, kaynağından okur. Popüler alanda eserler veren Ahmet Mithad Efendi'nin romanlarını büyük bir zevkle takip eder . Üstad olarak kabul ettiği Ahmet Mithad tarzını benimseyen Fatma Âliye, Tanzimat ve Servet-i Fünûn dönemleri arasında bir köprü görevini üstlenmiştir.

Servet-i Fünûn döneminin ferdîyetçi düşüncesine ve “sanat sanat içindir” anlayışına uymayan yazar, sanatını toplumun bilinçlenmesi doğrultusunda kullanmış ve “mutavassitin ” dediğimiz serbest sanat anlayışını sürdürenler arasında yer almıştır. Bu yüzden Namık Kemal'le başlayıp A. Mithad'la devam eden “halk için roman” anlayışını sürdürmüştür. Hatta A. Mithad ile birlikte “Hayal ve Hakikat” romanını hazırlar. “Bir Kadın ve Ahmet Mithad” imzalarıyla yayımlanan bu romanın “Vedat” adlı bölümünü Fatma Âliye yazar.

Teknik bakımdan haylice eksikleri olan Fatma Aliye, romanlarında

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. muammerguson@myynet.com

1 Fatma Âliye'nin hayatı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Mübeccel Kızıtan “Öncü Bir Kadın Yazar; Fatma Âliye Hanım” Türklük Bilgisi Araştırmaları Fahir İz Armağanı I, c. XIV. 1991, s. 283-323.

sık sık vakayı keserek araya gereksiz bilgiler sıkıştırır. A. Mithad gibi, halkı bilinçlendirmeyi amaç edinen yazar, bu yüzden de romanda teknik yapıyı ihmal eder. Bu eksiklik o dönemler için yeni bir tür olan Türk romanı için bir bakıma doğal karşılanabilir.

Fatma Aliye Muhâzarât (1891/1308), Hayal ve Hakikat (1309), Refet (1896/1314), Udi (1898/1315), Levayih-i Hayat (1898/1315), Enin (1328/1910) adlı romanları kaleme alır.

Yaşadığı dönemde Osmanlı toplumunda çok iyi bir öğrenim görme şansına sahip olan kadınlardan biri olan Fatma Aliye, sadece özel öğretmenlerden ders almakla yetinmemiş, babası A. Cevdet Paşa'dan da tarih dersi almayı sürdürmüştür. Sadece roman ve makale yazmakla kalmamış felsefe, tarih ve siyaset alanında da bir çok eserler yazmış, konferanslar vermiştir.

Fatma Aliye, Tercüman-ı Hakikat, Hanımlara Mahsus Gazete, Mehasin, Ümmet, İnkılap adlı gazete ve mecmualarda İslamiyetin aydınlık dönemlerinde olduğu gibi, kadınların asıl değerine ulaşmasını, kadın-erkek ayrımı yapılmadan herkesin bilimden faydalanmasını, İslamiyet'te kadının ilim öğrenmesini engelleyecek bir emrin bulunmadığını İslam tarihinden örnekler vererek savunan yazılar yazar. Fatma Aliye'nin eser ve makalelerinde savunduğu bazı düşünceler ise, kadınların sosyal hayatta mutlaka yer almaları, kadının sadece çocuk doğuran bir varlık olarak görülmemesi, çok kadınla evlenmenin İslamiyetin buyruğu olmayıp, insanların bu düşünceyi istismar ederek ilk evlendiği hanımlarının üstüne başka kadınlar getirerek aile hayatını bozup, kadınları incittikleri, kadınların da erkekler kadar sosyal hayatta başarı sağlayacakları, hatta hayatın zorluğu karşısında kadınların, daha mücadelecisi bir ruh ve gurura sahip oldukları gibi. . . düşüncelerdir.

Yaşadığı dönemin sosyal olaylarına bir kadın gözüyle bakan Fatma Aliye, romanlarında aile, evlilik, cariyelik, eşitlik, kavramları üzerinde durur ve doğal olarak da kadınları haklı görür. Özellikle kadınların eğitilmesi ve onların koyu cehalet karanlığından kurtarılması gerektiğini vurgulayan yazar, dinin yanlış anlaşılıp uygulandığını, İslamiyette eğitimi engelleyici hiçbir ayet, hadis ve hükmün olmadığını belirtir. Eğitilen kadınların ekonomik bir güvenceye sahip olacaklarını bu yüzden de bir meta gibi erkekler tarafından alınıp satılmayacaklarını, istemedikleri evlilikleri yapmak zorunda kalmayarak evini bir başka kadınla paylaşma problemiyle karşılaşmayacaklarını savunur.

Romanlarında bazı terimler dışında oldukça sade bir dil kullanan Fatma Aliye, olaylar karşısında gözlemci olarak kalmayıp sık sık vakaya müdahale eder. Vakada sorunlara çözüm bulmaya çalışması, inanılmaz tesadüflere yer vermesi ve vakanın akışını keserek ansiklopedik bilgi vermesi onun A. Mithad'ın aşırı derecede etkisinde kaldığını gösterir.

Diğer eserlerinin olduğu gibi romanlarının da eski harflerle yazılarak Latin harfleriyle bastırılmaması Fatma Aliye'nin yeni kuşaklar tarafından tanınmayıp unutulması sonucunu doğurmuştur. Biz, yazarın sadece isim olarak bilinen ama muhtevası bilinmeyen "Refet" romanını tahlile çalışacağız.

REFET²

Hicrî 1314, miladî 1896-1897 tarihlerinde Kırk Anbar Matbaası'nda eski harflerle baskısı yapılmış olan bu romanın henüz yeni harflerle baskısı yapılmamıştır.

Romanı, halkı aydınlatmada bir araç olarak seçen A. Mithad Efendi, kendi sanat anlayışını sürdüren Fatma Aliye Hanım'ın Refet romanına bir takriz ya zarak okuyanların Refet'i örnek almalarını tavsiye eder.

"Kerime-i maneviyemiz Fatma Aliye Hanımefendi hazretlerinin "Refet" namı ile kaleme aldıkları şu eseri bir "roman" diye telakki edenler o namdan umdukları şeyi bunda bulamayarak intizarlarında yanılmış olurlar. Bu bir roman değil tasvirdir. "

". . . Ama eserin zemini o fakr-ı sabıraneyi tasvirde de ibaret değildir. . . Bu fakr hem sabûrane hem de ğayûrane. . . " diyerek Refet'in yaşam mücadelesi veren bir genç kızın hayatını anlattığını, cehalet ve fakirlikle mücadele ederken de onur ve kişiliğinden hiçbir taviz vermediğini "Hasılı bir fakir kız tahayyül ediniz ki yalnız servet-i maddiye fakiri değil hüsnün de fakiri!. . . Mezbele-i cehle atılmış bir tohum-ı ilm ü irfan! Orada neşv ü nema bulacak. O mezbeled! Üstte yok, başta yok, kanda yok. Fakat yürekte var. . . Neler neler. . . Adını "Vakar" koyduğu kibir ve gurur da var!" sözleriyle Refet'in şahsında

2 Makaledeki pasajlar, kitabın eski harflerle yapılan şu baskısından alınmıştır. Kırk Anbar Matbaası (1314/1897-1898/1899) Tercüman-ı Hakikat Gazetesine tefrika edildikten sonra Ma'arif Nezaret-i Celile'sinin ruhsatıyla ayrıca kitap şeklinde dahi tab' olunmuştur. İst tanbul 1314-1896-1987

tüm genç kızların cehaletle, bozulmuş ahlakla mücadele etmeleri gerektiğini vurgular.³

A. Mithad “Takriz”in sonunda romanın neticesinin çok önemli olduğunu, fakirlik, zillet, hakaret, hastalık gibi tüm olumsuzlukların “Refet”in hayallerini yıkmaya yetmediğini; ilim, irfan, ahlak, şan ve şerefi kazanarak “Refet”in tüm olumsuzluklara göğüs gererek hem cehaletten hem de kötü insanlardan intikam almasını becerdiğini belirtir, Refet’in mücadelesinin tüm hanımlara örnek olması gerektiğini vurgular.

Hayati Efendinin üç dört eşinden biri olan Binnaz ve kızı Refet’in hem çok eşli ve çok çocuklu aileden gördüğü aşağılanma, taciz hem de İstanbul gibi koca bir şehirde yoksullukla mücadele arasında okuyup onurunu ve ekonomik özgürlüğünü kurtarmak isteyen ana-kızın dramatik hayatının ele alındığı roman Refet’in başarısıyla sonuçlanır.

Romanda ele alınan başlıca konular şunlardır:

- 1- *Birden fazla kadınla evliliğin doğurduğu acı sonuçlar*
- 2- *Cehalet ve yoksullukla mücadele için eğitimin gerekliliği*
- 3- *Kadınların iş ve meslek sahibi olması gerektiği*
- 4- *Maddi çıkarılara dayanan akrabalık ilişkilerinin köksüzlüğü*

Refet’in annesi Binnaz, Hayati Efendinin ikinci eşi olur. Bu evlilikten Refet adını verdikleri kızları olur. Hayati Efendi ölünce koruyucusuz kalan ana-kız diğer üvey kadın ve çocuklarının kötü davranışlarıyla karşılaşır. Zaten daha ilk geldiği günden itibaren Binnaz ve kızına karşı taşralı eşler bir kıskançlık psikolojisine girmişlerdir. “Taşralı zevceleri bu İstanbul’dan giden cariyeyi çekemedikleri gibi yetişmiş oğul ve kızları da ondan dünyaya gelen Refet’i bir türlü sevmezler.” (s. 17)

Bu kıskançlığın altında Refet ve annesi Binnaz’ın taşralılara göre daha görgülü ve medeni olmaları, temiz giyinmeleri gibi sebepler olduğu gibi yaşı haylice ilerlemiş Hayati Efendi’nin mirasına ortak olmaları sebebi de vardır. Oysa Binnaz o kadar iyi niyetlidir ki aklına miras bile gelmez. O sadece kızı Refet’in geleceğini düşünür. Hiçbir zaman, maruz kaldığı kötü davranışlara karşılık vermeyi düşünmez.

3 Ahmet Mithad Efendi, Takriz Makamında İki Söz, Refet, İst. 1314, s. 2

“Yediği yumruklardan Refet’in arkası gömüldükçe zavallı valide de sanki ciğeri ağzından geliyor gibi oluyor.” (s. 18) sa da “Hakaret için ana-kızı sofraya almıyorlar.” (s. 11)sa da “. . . ve bazı defa da yemek artıklarını ana-kıza vermeyip köpeklere dökseler de” (s. 18) onlarla iyi geçinmeye çalışacak kadar iyi niyetlidir. İnsanında bir noktaya kadar dayanma gücü vardır. “O güne kadar kuzu gibi munis olan kadın, hissiyat-ı maderane ile bir aslan kesildi. Kükreyip evladının önüne geçti. . .” (s. 19)

Fakat Binnaz’ın bu çok çocuklu ve eşli aile ile mücadele etmesi mümkün değildir. Ancak köydeki tüm haklarından vazgeçerek “. . . Boynumdaki altınlar ile Refet’in nazar takımını ve efendisinin hayatında kendisine hediye etmiş olduğu yirmi otuz liralık kadar küpe ve yüzüğünü dörtte bir fiyatına satıp İstanbul’a gidecek bir aileye . . .” (s. 19) katılır.

Binnaz ile kızı belki üvey evlat ve analardan kurtulmuşlardır. Ancak kurtuluş gözüyle baktıkları İstanbul’da da olumsuzluklar yakalarını bırakmamıştır. Refet’in annesi ile birlikte İstanbul’a gelmeleri ile vaka hareketlenir. Vakayı dört ana başlıkta toplamak mümkündür:

1-Hayati Efendinin Binnaz’la evlenmesi ve köydeki huzursuzluk

2-Hayati Efendi nin ölümü üzerine Binnaz’ın İstanbul’a dönüşü

3-Refet’in yoksullukla mücadelesi ve okulunu tamamlaması

4-Binnaz’ın ölümü ve Refet’in kendi hayatı ile ilgili karara varması

Vakayı meydana getiren olaylara bakıldığında en fazla olay yoğunluğu, Binnaz’la Refet’in İstanbul’a döndükleri ve Refet’in okumak için yoksullukla mücadelesi bölümünde görülmektedir. Vakanın bu bölümünde Binnaz akrabalarından yardım istese bile umduğunu bulamaz. (s. 79-83) Kızını okutmak için komşularının çamaşırlarını ve merdivenlerini yıkamaya başlar. Fakat Binnaz’ın bu çalışmaları ev ve okul masraflarını karşılamaya yetmez. Bu yüzden daha masrafsız bir eve taşınırlar. Bu bölümdeki diğer olaylardan bazıları da şunlardır:

Refet’in Dârulmuallimât’a kaydolması ve güçlkle eğitimini tamamlaması, annesinin artık gücünü yitirip sık sık hastalanması, Binnaz’la Şûle’nin birbiriyle arkadaş olması ve hayatın zorluklarına birlikte göğüs germeleri, Binnaz’ın Refet’in okulu birincilikle bitirdiğini öğrenmesi ve hayata veda etmesi.

Vakanın son bölümü ise artık hiç kimseye minneti kalmayan Refet'e akrabalarından Mucib'in evlenme teklif etmesi ve Refet'in çıkarıcı olan Mucib'i reddetmesi. Vaka, Refet'in mutlu bir şekilde öğretmenlik görevine atanmasıyla sona erer.

Merak unsurları bol olan vaka okuyucuya sunulurken sık sık yazar tarafından kesintiye uğrar. Kimi zaman hiç ilgisiz bilgi ve tanımlara yer veren yazar, henüz yerleşmekte olan roman tekniği konusunda yetersizdir. A. Mithad tarzını sürdüren yazar, bazı bölümlerde çok abartılı üslup kullanırken inanılmaz tesadüflere de bol bol yer verir.

Kahramanlarının düz (flat) tipler olarak tanıtıldığı bu romanda vaka başında olumlu olan tipler (Refet, Binnaz, Münevver Hanım, Şüle vs) vaka sonunda da olumlu olarak karşımıza çıkar. Diğer yandan vakada olumsuz bir bakış açısıyla ortaya konulan tiplerin vaka sonunda da durumları değişiklik göstermez (Hürmüz, Necip, Fâize vb.). Romantizmin tüm özelliklerinin yansıtıldığı bu romanda yazarın kadın oluşu, kadın kahramanları yüceltmesine ve erkek kahramanlara üstünlük sağlamasına neden olmuştur, denilebilir. Fakat yazar bu durumu ortaya koyarken doğallığını bozmamıştır. Oysa ki Halide Edip'in romanlarında kadın kahramanlar daha fazla abartılı anlatılmış, erkeklere üstünlük sağlamışlardır (Sinekli Bakkal, Mor Salkımlı Ev, Zeyno'nun Oğlu vb.).

Vakada yazarın sözcülüğünü Refet ve annesi Binnaz Hanım'la birlikte Refet'in arkadaşı Şüle üstlenmiştir. Fatma Aliye, kadınların sorunları ve eğitimi ile ilgili düşüncesini bu kahramanlar vasıtasıyla ortaya koyar.

Vaka, Refet üzerine kurulmuştur. Bu yüzden roman, biyografik bir özellik gösterir. Vakadan Refet'i kaldıracak olursak vaka tümünden çökmüş olacaktır. Bütün roman kişileri Refet'e bağlı olarak ele alınmışlardır.

Fatma Aliye, vakaya çatışma unsuru olarak Refet'in akrabalarını, özellikle de amcasının oğlu Mucib'i sokmuştur. Çünkü vaka başında maddi ve manevi yönden çökmüş vaziyette olan Refet ve annesi Binnaz'a akrabaları yardım etmemiş, gereken destek ve ilgiyi göstermemişlerdir. Vaka Refet'in akrabası ve özellikle de öğretmen olduktan sonra kendisine evlenme teklifi eden (s. 130) Mucib'i reddederek intikam almasıyla son bulur.

Yazar diğer sorunların yanında (cehalet, kadınların eğitimi, kadının sosyal hayattaki statüsü vb.) faydacılık üzerine kurulan

akrabalığı da yermiştir. Ne dinden ne de medeniyetten nasibini almamış olan Mucip, annesi Binnaz'ın ölümünden sonra çıkarı için Refet'i aramaya ve onunla evlenmeye çalışır. “. . . Bu kız benim işime çok yarayacak”. . . (s. 131) derse de Refet onun teklifini kabul etmez.

“. . . Çünkü siz cahilsiniz!. . .” diye karşılık veren Refet eğitilmişliğin ve bir meslek sahibi olmanın haklı gurur ve kuvvetini kendisinde hisseder. Karşısında zengin, varlıklı bir kişiyi eğitim silahıyla etkisiz hale getirir. Yazar, kadınların alnyazılarını değiştirebileceklerini, yoksulluk ve çaresizliğin kendilerine bir kader olmayacağını, bu yüzden de tüm imkansızlıklara rağmen okuyup bir meslek sahibi olmaları gerektiğini vurgular. Eğer Refet hayatla mücadele etmeseydi, o da diğer hemcinsleri gibi hayatın tokadını yiyecek bir köşeye atılacaktı. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta da Refet'in mücadelesini onurlu bir şekilde sürdürmesidir. Karnını doyum için kötü yollara düşmemiş ve bu fikri zihnine hiçbir zaman sokmamıştır. Eğer rahat kazanayım, rahat yaşayayım amacıyla olsa idi vakada işlenen eğitilmişlik fikrine ters düşmüş olacaktı.

Kadınlık hislerini romanda gizleyemeyen yazar, vakada kadınları birbirinin yardımcısı olarak yansıtır. Binnaz İstanbul'a gelince kızı Refet ile Mürüvvet Hanım'ın evine yerleşir. Yine Mürüvvet Hanım'ın tavsiye ve desteğiyle Refet ok verilir. (s. 24) Nezaket Hanım'ın kocası ölünce, Refet ve annesi bu hanımın evine taşınırlar. (s. 58) Şihâb Hanım'ın Şûle ve Refet'e yardım etmesi (s. 61) gibi olaylarda daha çok kadınların birbirlerine yardım elini uzattıkları görülmektedir. Yazar, bir noktada kadınlarda acıma ve şefkat hislerinin erkeklerden daha çok olduğunu hissettirmektedir. Romanda sadece Şûle'nin dayısının diğer erkek kahramanlara göre biraz daha yardımsever olduğu belirtilmiştir. (s. 71)

Vakada yazar, daha çok fakir ailelerin durumlarını anlatmış, zenginlerin ise bu aileleri görmezlikten gelerek onlara yardım eli uzatmayışlarını eleştirmiştir. “Bizim kendilerine muhtaç olduğumuz kimselerden imdat dileneceğimize bize muhtaç olanların yanına gidelim! Fakir olan fukaranın halinden anlar. . .” (s. 57) diyen Refet'in annesi zengin akrabalarının yanında itilip kakılmaktansa kuru ekmek yiyip, onurlu yaşamayı tercih etmiştir.

Fatma Aliye vakada çok idealist bir tip yaratır. Refet, tip yönünden romanımıza ilk örneklerden olması açısından çok önemlidir. Çünkü o olumsuzluklarla mücadele etmiştir. Hem vücutça hem maddiyatça hem de güzellikçe emsallerinin çok altındadır. Ama emsallerinden üstün

olan bir ruh güzelliğine ve okuma azmine sahiptir. Bu yönüyle Çalığışu'ndaki Feride'den çok daha idealisttir denilebilir.

Fatma Aliye Hanım'ın teknik yönden birtakım eksiklikleri görülse de okuyucuya verdiği mesaj bakımından haylice başarılı olduğu söylenebilir. Çünkü 1890'lı yıllarda kadınların okuyup bir meslek sahibi olmalarından söz etmek, kadınların erkekler kadar hayatta başarılı olacaklarını ele alıp göstermek, ayrıca kadını eğitim konusunda teşvik ederek onları cesaretlendirmek küçümsenecek bir durum olmasa gerektir.

Ahlaki değerlere önem veren yazar, Refet romanında olduğu gibi diğer roman ve eserlerinde de hep kadınları yüceltmek, onları ahlaki yönden eğitip cehaletten kurtarma amacını gütmüştür. Dış güzelliğin önemli olmayacağını, asıl güzelliğin ahlaki güzellik olduğunu sık sık eserlerinde vurgulayan yazar bu yönleriyle Tanzimat dönemi ile Servet-i Fünûn dönemi arasında gerçekten bir köprü görevini üstlenmiştir.